

A XVI-XVII. századi finn Miatyánk-fordítások elemzése

Tartalom

1. Bevezetés.....	3
 2. Finnország a Svéd Birodalom részeként	
2.1. Államépítés a XVI. században.....	4
2.2. Az 1600-as évek.....	4
2.3. A háborúk kora	5
2.4. Finnország helyzete a középkorban a Svéd Birodalom részeként.....	6
2.5. Állam és egyház viszonya a középkori Svéd Birodalomban	8
2.6. Az egyház helyzete és a reformáció	9
2.7. Oktatás	10
2.8. Finn nyomdák a Birodalomban	11
 3. A finn nyelvű irodalom születése	
3.1. Az első lépések	13
3.2. Agricola munkássága	13
3.3. A XVII. századi irodalom.....	15
 4. A XVI–XVII. századi finn helyesírás fejlődése	
4.1. A helyesírás Agricola idejében	19
4.2. Az 1642-es Biblia helyesírása.....	21
 5. A Miatyánk-szövegek elemzése	
5.1. A vizsgált Miatyánk-szövegek bibliográfiai adatai	23
5.2. A szövegek.....	25
5.3. A párhuzamos szöveghelyek vizsgálata	27
5.4. Összefoglalás	41
 Irodalom	42

1. Bevezetés

Dolgozatomban XVI. és XVII. századi finn Miatyánk-fordítások elemzését tűztem ki célul. A vizsgált szövegek az 1540-es évektől az 1690-es évekig terjedő időszakban keletkeztek. A munkám elején ennek az időszaknak az általános történelmi és művelődéstörténeti hátterét mutatom be. Szólok a Svéd Birodalom alatt álló Finnország politikai helyzetéről, nehézségeiről, problémáiról. Röviden felvázolom az állam és egyház viszonyát és a reformáció hatását is, mivel ezek indukálták az oktatás és a nyomdák fejlődését, amelyek együttesen vezettek a most vizsgált szövegek létrejöttéhez.

A dolgozat ezt követő részében áttekintem a finn nyelvű – vallásos – irodalom megszületésének főbb állomásait. A kor meghatározó alakjának, Agricolának munkásságáról, fontos műveiről is szót ejtek.

A negyedik részben bemutatásra kerül a korabeli finn helyesírás fejlődése, mivel a helyesírás kialakulása (és a nyomdatechnika fejlődése) lassú folyamat volt, számos kacsaringóval és zsákutcával.

Végül az utolsó, ötödik részben a kor hét (a mai változattal együtt nyolc) Miatyánk-fordítását mutatom be és elemzem, ortográfiai, hang- és alaktani szempontok alapján. A párhuzamos szöveghelyek vizsgálata révén sikerül meghatározni, mely szövegek szolgáltak a későbbi fordítások mintájául, s melyek bizonyultak rövid életű kísérletezéseknek.

2. Finnország a Svéd Birodalom részeként

2.1. Államépítés a XVI. században

Svédország a XVI. század elején szakadt el végleg Dániától, s az ún. grófháború (1534–37) következményeként Lübecktől is függetlenedett. A birodalmat a svéd király igazgatta. Vaasa Gusztáv a városok fejlesztéséhez, a hivatalok és a közigazgatás megteremtésének elősegítésére a német hanzavárosokból hívott be német nemeseket, akik segítettek munkájában és törekvéseiben. Számukra elég volt a pénzbeli jutalom, nem követeltek semmiféle jogot, így az uralkodónak nem kellett féltennie hatalmát tőlük. Az általuk letett alapok a háborús időszakig tökéletesen működtek, de később, a birodalom terjeszkedésével, az 1600-as évek második felétől a rendszer változtatásra szorult (HALMESVIRTA 2002: 93–94).

A XVI. század második felében, a svédek – XIV. Erik uralkodása alatt –hódító háborúkba kezdtek, melynek területgyarapodás lett az eredménye. Oroszország ekkor már erősödő hatalom volt, Észtország északi része korábban csatlakozott a Svéd Birodalomhoz, Dánia erős ellenfélnek számított. Finnország a háborúk alatt hadi háttérrel váltott és súlyosan megérezte a háborúk szenvedéseit. Volt, hogy a Birodalom három hatalommal is háborút folytatott egy időben. Népessége csökkent, éhínségek is voltak és magas adóktól szenvedett a nép (HALMESVIRTA 2002: 98–100).

Az 1500-as évek végén belső hatalmi harcok is nehezítették a helyzetet. Az öt részből álló államszerkezet tagjai közül (király, nemesek, papok, városok népe, parasztok) a változások vesztesei a papok és a nemesek voltak, viszont egy önálló, központi hatalommal rendelkező, nagy birodalom jött létre (HALMESVIRTA 2002: 104–106).

2.2. Az 1600-as évek

1611-ben II. Gusztáv Adolf lett a király, aki a belső békére törekedett (II. Gusztáv Adolf koráról bővebben ld.: Egyre több hivatal és ellenőrző testület jött létre, és az egyháznak is egyre több ilyen típusú feladata lett. A király kancellárok segítségével tartotta kezében a hatalmat. A Svéd Birodalom terjeszkedése magával hozta a népesség tagolódását, és nemzetiségi kérdéseket is felvetett. A király politikája nem az asszimilálás volt, hanem engedte a nemzetiségeknek is használni saját nyelvüket, megélni saját kultúrájukat,

hagyományaikat, így a finnek is fejlődhettek a birodalmon belül. A finn nyelvű írásbeliség ebben az időben alakult ki Agricola, Olavus Petri és a Gezeliusok hozzájárulásával.

A XVII. század elejétől Finnországban kormányzó uralkodott. Kiemelkedő jelentőségű Pietari Brahe, aki a birodalmi szervek jóváhagyásával igyekezett fejleszteni Finnországot. Neki köszönhetjük a Turkui Akadémiát, melynek óriási szerepe volt a finn nyelv fejlesztésében (annak ellenére, hogy a tanítás nyelve a latin volt). Egyre több várost alapítottak, a meglévőket fejlesztették, és kialakították az út- és postahálózatot is (ZETTERBERG 1997: 204–208).

Miután a svéd király nem tudta jól nyomon követni Finnország ügyeit, országos törvényszéket alapított, amely távollétében királyi jogokat gyakorolt. Tagjai a püspökök, a káptalan képviselői, államtanácsosok, bírák, helytartók voltak. A 12 fős törvényszék fele azonban parasztokból állt! (HALMESVIRTA 2002: 106–110)

2.3. A háborúk kora

Az 1600-as években a svédek sokat háborúztak Németországgal, Dániával, Lengyelországgal és Oroszországgal. Utóbbival a finn területeken zajlottak csaták, mely megviselte a finn népet. A háborús politikát az igaz hit és a haza védelmezéseként legitimizálták. A harmincéves háborút lezáró, 1648-as vesztfáliai béke következményeként Németország északi területei a Svéd Birodalom részévé váltak, a békekötés után azonban Krisztina királynő bőséggel osztogatta birtokait, amely belviszályokat szült (ezeket később, a század végén vissza is vette az uralkodó).

X. Károly Gusztáv megtámadta Lengyelországot, de a sikertelen kísérlet után 1660-ban, az olivai béke megkötésével lezárult ez a háború. Az oroszokkal is sikerült békét kötnie. Dánia az 1658-as roskildei békében elvesztette területeit, a Svéd Birodalom ennek következményeként elérte a legnagyobb kiterjedését.

XI. Károly a század végén erőskezűen, abszolutisztikusan kormányozta országát és kemény redukcióval teremtette meg a háborúhoz szükséges forrásokat (XI. Károly uralkodásának idejéről részletesebben: ZETTERBERG 1997: 223–234). Próbálta visszaszorítani a nemesség hatalmát, előtérbe kerültek a parasztok, akiktől segítséget és utánpótlást várt. A rendek elveszítették döntésjogukat, a tanács megszűnt, tulajdonképpen a király

egyedül és önhatalmúlag kormányzott, még a papok is a fennhatósága és irányítása alá kerültek.

XII. Károly hatalomra kerülésével megszűnt ez az állapot, az ellenségek a gyengeséget megszimatozva pedig támadtak a század végén. Igazán nagy emberhiány ekkor mutatkozott meg, ráadásul járványok és éhínség is pusztított ebben az időben. Oroszok, dánok és lengyelek ellen egyszerre már nem bírt a Svéd Birodalom. (A korszakról ld. HALMESVIRTA 2002: 110–125)

2.4. Finnország helyzete a középkorban a Svéd Birodalom részeként

Az 1500-as években Finnország Finn Nagyhercegséggé változott. Ebben az időben a Svéd Birodalom célja egyértelműen Finnország beolvasztása volt. Ezt az időszakot négy részre oszthatjuk: korai Vaasa-kor (1521–1611) (ZETTERBERG 1997: 127–143), a nagyhatalmi időszak (az 1600-as évek elejétől az 1700-as évek elejéig), a rendek kora (1718–1772) és a gusztáviánus kor (1772–1809) (HALMESVIRTA 2002: 67).

Ebben az időszakban Finnország sok háborút volt kénytelen megvívni, s ez a társadalom formálódására is nagy hatással volt. Finnország keleti határterülete volt a birodalomnak, így nagy stratégiai jelentősége volt. Épp ezért az uralkodó egyenlő rangúnak tekintette az ott élőket, a helyi elit pedig befolyással rendelkezett. A királyi felség parancsait finnre fordították, ebben az állam az egyház segítségét használta fel (HALMESVIRTA 2002: 68–69).

A finnek hosszú időn keresztül nem érezték szükségét a svédektől való elválásnak. Elsősorban azért lehetett így, mert ugyanazok a jogok illették őket, mint a svédeket, a törvényszékek pedig képviseltetni tudták magukat és érdekeiket. A lázadások és felkelések helyi túlkapások miatt történtek. Földrajzi egységként emlegették őket, önálló nyelvük volt. A karjalai területeken orosz befolyás alatt álló ortodox hitűek éltek, így őket sok esetben ellenségnek tekintették a finnek.

A svéd fennhatóság a finn nyelvű írásbeliség teljes hiányát eredményezte. Ebből az időszakból csak néhány hely- és személynév maradt fenn finnül. Finnül beszéltek, de svéd nyelven írtak. Az egyház nyelve a latin volt, melyet svédre fordítottak. Csak a fontosabb egyházi imákat és tanokat fordították finnre (HALMESVIRTA 2002: 57–59).

Az állam érdekei megkívánták Finnország fejlesztését. A birodalmi területek növekedése a lakosság számának növekedését is jelentette. A lassan kialakuló rendiségben a társadalmi csoportok ugyanúgy kialakultak, mint máshol Európában, élen a nemesség és a papság állt, majd a városi polgárság és a parasztság következett, végül a nincstelenek. A társadalom rétegződését a foglalkozás és a megélhetésbeli különbségek okozták (a kor finn társadalmáról ld.: ZETTERBERG 1997: 234–258). A jobbágyság fogalma még ismeretlen volt, a parasztok saját vagy bérelt földjeiket művelték. A földművelés mellett a halászat és a vadászat állandó volt a parasztság körében.

A finn paraszti réteg különösen nagy százaléka saját földdel rendelkezett, a háborús időben azonban a nemesek egyre több földet kaptak az uralkodótól, amelyet később, az 1680-as években visszavettek tőlük a királyi kincstár erősítése érdekében. A parasztok voltak a legfőbb adófizetők.

A nemesség kritériuma a lovasszolgálati kötelezettség volt, a király oszthatott nemesi címet és ez csak az 1560-as évektől lett örökölhető. A kiváltságaik közül egyik legfontosabb az adómentesség. Nem volt egységes a nemesi rend, nagy különbségek voltak a vagyoni helyzetben.

A papság fontos, társadalmilag befolyásos réteg volt, amely azonban a reformáció idején kissé veszített jelentőségéből. A koronának szüksége volt a papságra a gazdaság működtetésében és a nép ellenőrzésében.

A polgárság eleinte kisszámú volt, mely egyre növekedett a városok keletkezésével. A polgár férfi esküt tett a városnak, adót fizetett. Nagy részük kézműves volt, közelebb álltak a parasztokhoz. Utóbbiaknak a jelentősége és a hatalmi ügyekbe való beleszólása nagyobb volt, mivel rétegük szélesebb volt a polgároknénál. (HALMESVIRTA 2002: 70–75, 86–87; OMA MAA VIII: 323)

A Svéd Birodalomban a mezőgazdaság (földművelés, állattenyésztés és erdőgazdálkodás) mellett a kereskedelemnek és a kézművességnek is egyre nagyobb szerepe lett. A kereskedelem fejlődése városok alapítását hozta magával, Finnországban is (Turku, Viipuri, Ulvila, Porvoo, Naantali, Rauma). Ezek a városok a maiakhoz képest kisebbek voltak, így ebben a korban a vidék és a városok között még nem alakultak ki jelentősebb különbségek.

Finnországban a céhek csak az 1620-as években jelentek meg. A kereskedelem a meggazdagodott városi kereskedők kezében volt, a városi polgárság vezetői pedig sok városban a behívott német kereskedők voltak. A nemesség kiváltsága volt az adófizetés alóli mentesség, amely az egyházat is megillette (HALMESVIRTA 2002: 48–50, 80–85).

2.5. Állam és egyház viszonya a középkori Svéd Birodalomban

Az uralkodó megfosztotta a püspököket a kinevezési joguktól, az egyházi kincstár nagy részét államosította, a reformációval államegyházzá tette az evangélikus vallást, és az egyházi vezetők az uralkodó irányítása alá kerültek. Így a szószékről is az uralkodó által irányított üzenet hangzott el. A király erősítette meg a püspökválasztást, az egyháznak nem volt joga bírászkodni.

Anyanyelvű prédikációról Finnországban az 1530-as évektől beszélhetünk, ott a reformáció mérsékelt ága hatott, így nem robbanásszerűen következtek be a változások. A reformáció véghezvitele, Németországgal ellentétben, a király kezében volt, de nagyban függött a megyés püspököktől is. 1593-ban, az uppsalai döntés értelmében hivatalosan is végleg lutheránus lett a Svéd Birodalom.

A középkori Finnország legnagyobb városa Turku volt, itt állt a székesegyház, ez volt a káptalan és a megyés püspök székhelye. A XIV. század végétől csak finn származású püspököt választottak.

A középkori gondolkodás szerint volt világi és volt egyházi vezető. Luther szerint a világi vezető Istentől kinevezett és teljesen önálló. A szellemi vezető irányítója az evangélium, a világié a törvény. A gyakorlatban Luthernél ez azt jelentette, hogy a világi vezető biztosítja az egyháznak az evangélium hirdetéséhez szükséges állapotokat és védelmezi az egyházat. Az egyházi vezető püspök feletti vagy alatti helyzetéről később viták folytak, a félreértésnek az adott hangot, hogy a világi vezetők teljhatalmúságot értettek az alatt, hogy ők az egyház védelmezői. Az uralkodó személyét tisztelet övezte, a reformáció pedig segítette annak az eszmének az elterjedését, hogy az Istentől kiválasztott uralkodó elleni fellázadás az Isten elleni lázadást jelentette. A hitújításból eredt a kollektív büntudat és büntetés ideája is, miszerint a bűn zsoldja a halál, így ha a nép Istennek nem tetsző dolgot művel, a büntetése

katasztrófák és áldozatok lesznek. Minden rossz dolgot erre vezettek vissza. (HALMESVIRTA 2002: 85–86, 95–96; OMA MAA III: 172)

2.6. Az egyház helyzete és a reformáció

A finn vallás történetében nyugodt és változásokkal teli századok követték egymást. A keresztyénség kezdeti, hosszan tartó harcai a pogánysággal, majd a reformáció során a lassú épülés és építés volt a jellemző, míg manapság a lutherizmus válsága és valami újnak a térhódítása látszik. Az ellenreformációnak semmiképp sem volt olyan nagy ereje, mint más nyugat-európai országokban.

A finn evangélikus egyház szervezete nagyrészt a katolikusén alapszik. A reformáció ugyan próbálta megváltoztatni ezt, de az évszázados rendet már nem lehetett megbontani, csak néhány helyen változott (TARKIAINEN–TARKIAINEN 1985: 12–26). A katolikus időkre szeretettel emlékeztek, mivel az ő idejükben számolták fel a rabszolgaságot, fejlődött ki a beteg- és szegénygondozás. Az idegen latin nyelv, a szentek imádása és tisztelete, a misék lefolyása azonban különlegességük és kissé mítikus liturgiáik miatt a köznépet valamiféle varázslásra emlékeztette.

A reformáció lassú és megfontolt volt Finnországban, nem oly forradalmi, mint egyéb más nyugati országokban, de így is teljesen megváltoztatta az egyház helyzetét. A király átvette a pápa és a kanonok szerepét, beleszólása volt a papválasztásba, így a gyülekezettel és a püspökkel kellett harcolnia sok esetben. A nemesek követelték a király pártfogását, a püspöki vezetés így gyengülni kezdett. A papok több állami hivatali tevékenységet – például adóvégrehajtás, besorozás – láttak el. A vallási és világi karrier nem vált el már egymástól.

A vidéki papokkal ellentétben a Turkuban élő városi papok, főpapok, megyés püspökök a társadalom felsőbb osztályaihoz tartoztak, iskolázottságuk meglehetősen jó volt. A gazdagabb, tehetősebb papoknak könyvtárak is voltak, ami az általános könyvnyomtatás előtti időkben igen nagy gazdagságot jelentett.

Az egyik legfontosabb és legalapvetőbb dolog, az iskola, még mintegy 300 évig az egyház kezében maradt. A finn reformációnak az a különlegessége, hogy hamarabb kezdték terjeszteni, mint ahogy tanító könyveket adtak volna ki, mint ahogy a Bibliát egészében le-

fordították volna, és a nép írni és olvasni tudó emberekből állt volna. Agricola ismerte fel, hogy a papképzés nagyon fontos, így szorgalmazta a turkui iskola fejlesztését.

Az 1533-ban püspökségre kerülő Martti Skytte segítségével kezdődtek el finn nyelvű Istentiszteletek azokon a területeken, ahol finn nyelvű volt a népesség nagy része (TARKIAINEN–TARKIAINEN 1985: 129). Addig latin és svéd nyelven prédikáltak. Bár az írott finn nyelv még gyerekcipőben járt, a beszélt nyelv általános volt, és a fontosabb imádságokat is finn nyelven mondták az Istentiszteleteken. (Vö. HÄKKINEN 1994: 43; OMA MAA II: 74–79, 151; III: 169, 409–410, PIRINEN 1988: 15–21.)

2.7. Oktatás

A Svéd Birodalomban az 1500-as években kezdett kiépülni az iskolarendszer, először a püspöki székhelyeken és a nagyobb városokban, később idővel egyre szélesebben minden-
hová kiterjedt. Eleinte azoknak, akik felsőbb fokon akartak továbbtanulni, Közép- és Kelet-Európa egyetemeire kellett menniük. A reformációnak és a humanizmusnak köszönhetően azonban az 1600-as években egyetemek is létesültek a Svéd Birodalomban.

Az egyetemeken először a papképzés állt a középpontban, később a hivatalnokképzés is nagyon fontossá vált az állam számára, de sosem emelkedett felül a teológiai tudományokon. Az egyetemi oktatás előkészítése miatt általános iskolák és gimnáziumok alapítása is szükségessé vált, így épülhetett ki az általános népiskola rendszer, és majdnem minden faluban iskola működött (HALMESVIRTA 2002: 88–89).

A középkori iskolákban az oktatás nyelve a latin volt. Alapfokú oktatási intézmények Finnországban Turkuban, Viipuriban, Raumában és Porvoo-ban voltak, ahová a tehetősebbek járathatták gyermekeiket, a nép fiainak nem járt ilyen kiváltság. Az egyetemeken a tanítás külföldi humanista mintára latinul folyt. Az első északi egyetemet 1477-ben Uppsalában nyitották meg, később, 1640-ben Turkuban jött létre hasonló (VARPIO–HUHTALA 1999: 51–54), aztán Tartuban, Viipuriban és Lundban is megnyíltak az egyetemek kapui.

Az anyanyelvre, a finn nyelv oktatására még a reformáció idején sem került nagy hangsúly, mivel a humanizmus hatására az antik irodalom került előtérbe, a hitújítás pedig a tanítételek oktatását szorgalmazta. Csak a tanítás első szakaszában, a latin nyelv tanításában volt magyarázó nyelv a finn, máskülönben mindent latinul oktattak. Az egyetemeken érez-

ték hiányát a finn szótáraknak és grammatikáknak, de csak kis, a tolmácsoláshoz elengedhetetlen szótáracskák jöttek létre, ill. egy latin alapú grammatika Eskil Petraeusnak köszönhetően, 1649-ben (VIHONEN 1978: 28–31).

A népművelést igazából az egyházra bízták, akik a katekizmus megtanítása miatt érezték fontosnak az olvasás megtanítását. A papok mellett a *lukkari-k*, azaz kántor tanítók (LAASONEN 1967: 40-42) voltak azok, akiknek feladatuk volt a nép művelése, tanítása, így épülhetett ki az általános népiskola rendszere (HÄKKINEN 1994: 57–60, LAASONEN 1977: 327–338).

Az 1600-as években a finn népművelés atyjának nevezett idősebb Johannes Gezelius fontos feladatnak tekintette a vidéki iskolák kiépítésének megszervezését, illetve a parasztok tanítását, ennek eredménye lett a *kiertokolulu*, azaz egyfajta vándoriskola-rendszer, fiatal tanítókkal, akik a központi, magasabb szintű oktatási intézményekből jártak tanítani a falvakba (OMA MAA II: 76).

2.8. Finn nyomdák a Birodalomban

Az oktatásrendszer egyik fontos alapja volt a nyomdák létesülése. A 1500-as évek előtt egész Európában kevés könyvet nyomtattak és azok rendkívül drágák voltak, a maximális példányszám pedig általában 200 körül mozgott. A nyomtatás felfedezésével – a hitújítással egyetemben – egyre több nyomda nyitotta meg kapuit, melyekben az előbbinél jóval több könyvet nyomtattak és törekedtek az anyanyelvű könyvek, Bibliák, áhítatos könyvek, kézikönyvek, tanításhoz szükséges könyvek nyomtatására (HÄKKINEN 1994: 20). A Svéd Birodalomban két nyomda is működött az 1500-as évek elején, s a svéd nyelvű Biblia 1541-ben meg is jelent.

Az első könyvet finnek részére, latinul 1488-ban Lübeckben nyomtatták ki, ez a *Missale Aboense*. 1543-tól már Stockholmban nyomtattak finn nyelven. 1617-ben és 1639-ben még kudarcba fulladtak a finn nyomdaalapítások, de végül 1642-ben jött létre az első nyomda Turkuban, s abban az évben már meg is jelent az első finn nyelvű Biblia (OMA MAA VIII: 184–185).

Az első nyomtatott könyv Mikael Wexionius jogi doktori disszertációja, a második Georg Alanus ehhez hasonló műve volt. Az oktatóanyagokon kívül az egyetemi ünnepeken

elmondott beszédeket, verses köszöntéseket, jegyzőkönyveket, meghívókat és programleírásokat is a nyomdában kellett kinyomtatni. A nem az egyetem által rendelt könyvek többnyire egyházi jellegűek voltak, például: *A Tízparancsolat*, Laurentius Petri és Jonas Raumannus áhítatos könyvei: *Ylimmäisen Keiarin JEsuxen CHRistuxen Mandati eli Käsky* (1643), *Selityxet Jocapäiwäisten Huomen- Ehto- ja Ruocallucin eli siunausten* (1644), *Manuale Finnonicum* (1646).

1665-ben Johannes Gezelius lett a püspök, aki sok saját művet adatott ki a nyomdával. 1668-ban meghívta a már Svédországban bizonyított Juhana Winterit, így már két nyomda működött Turkuban, svéd mintára a püspöki és az akadémiai. A legnagyobb munka az 1685-ben nyomtatott, finn nyelvű, teljes Biblia volt, amelyet *Florinuksen sotaraamattu*-nak neveznek. 1689-ben a viipuri püspök, Pietari Bång is nyomdát alapított, ám ez 1710-ben, Viipuri elvesztésekor megsemmisült (HÄKKINEN 1994: 24; LAASONEN 1977: 338–339; OMA MAA VIII: 185–187). A finn nyomdák mellett Stockholmban továbbra is nyomtattak finn nyelvű könyveket.

Finnország első nagy könyvtára a Turkui Akadémiai Könyvtár volt. Ez előtt csak magánkönyvtárak léteztek. Sajnos az egyre növekvő és bővülő könyvtár 1827-ben leégett és csak 800 könyv maradt fenn épségben.

3. A finn nyelvű irodalom születése

3.1. Az első lépések

A finn írott nyelv megszületésére nagyrészt a vallásos írások fordítása volt nagy hatással (KELA 1998: 35–36). Így nem csoda, hogy a régi finn irodalom nagy része vallásos témájú szöveg, például maga a Biblia, annak kommentárjai, zsoltároskönyvek, prédikációk, kézikönyvek.

A 16. század elejéről, Agricola nyomtatványai előtti időkből már maradtak ránk kézikönyvek. Ilyen például a raumai *Matias Westh kézikönyve*, melynek legkorábbi részei az 1540-es évekből valók, és a korabeli svéd nyelvű munkákon alapulnak. Ide tartozik a kangasalai latin nyelvű misekönyv, a *Missale Aboense* finn széljegyzete, amely egy 1541-es mintát követ, valamint egy, az uppsalai könyvtárban őrzött, evangéliumi könyv töredéke is, melyben a széljegyzetek az agricolai imádságoskönyvre utalnak (HÄKKINEN 1994: 79).

Az agricolai nyelvhasználatnál és szerkesztésmódnál régebbi az a finn Miatyánk, amelyet a német Sebastian Münster *Cosmographia* című munkájában jelentetett meg bemutatásul 1544-ben. Ez a Miatyánk helyesírásában és nyelvjárásában is eltér az agricolaitól (ez keleti dialektusban íródott, nem pedig az Agricola által használt nyugatiban). Tartalmát tekintve csak annyiban különbözik, hogy hiányzik belőle a doxológia.

3.2. Agricola munkássága

A legrégebbi finn nyelvű nyomtatvány Agricola *Ábécéskönyve* (*Abckiria*), amelynek kiadási évét 1543-ra becsülik (bővebben ld. TARKIAINEN–TARKIAINEN 1985: 134–151). Nevétől eltérően inkább alapvető ismereteket hordozó tankönyvnek mondható, melynek nagy részét memorizálni érdemes, ahogy az előszóban írja a szerző. Ez az agricolai modell a német Luther és Melanchthon, ill. a svéd Olaus Petri reformációs szellemű katekizmusain alapszik (az *Ábécéskönyv* elején olvasható köszöntő versike nagyon hasonlít a Melanchthonéra). A vers után a betűk és diftongusok bemutatása következik. A könnyebb elsajátítás érdekében csoportosította a magán- és mássalhangzókat. A könyvben azután a Tízparancsolat, az apostoli hitvallás, a Miatyánk, az Üdvözlégység Mária, a keresztelő, úrvacsorai és gyógy-

nási igék, valamint egyéb imádságok találhatók. A könyv végén a fontosabb számneveket sorolja fel egytől ezerig.

Agricola 1544-es *Imádságoskönyve* (*Rucouskiria*) 670 imádságot tartalmaz, melyeket több mint harminc forrásműből gyűjtött össze, ezenkívül zsoltárokat, himnuszokat, liturgikus énekes imádságokat is publikált (részletesebben erről: TARKIAINEN–TARKIAINEN 1985: 152–178). Finn egyházi énekköltészetéről azonban ekkor még nem beszélhetünk, mivel ezek a zsoltárfordítások gyakran szó szerinti átültetések voltak német vagy svéd mintából. Az imádságoskönyv elején van az első finn „enciklopédia”, ezt követi a kalendárium rész, melyben asztrológiai, életviteli, állattartási és hitbeli tanácsok találhatók, nagyrészt latinul. (Megjegyzendő, hogy 1583-ban Jaakko Finno is kiadott egy imádságoskönyvet.)

Agricola legfontosabb finn nyelvű munkája az 1548-ban megjelent *Újtestamentum* (*Se Wsi Testamenti*) (TARKIAINEN–TARKIAINEN 1985: 179–193, HEININEN 1999: 188–255, 267–276). Vaasa Gusztávtól kért engedélyt és támogatást a kinyomtatásra, de ez, gazdasági és egyéb okok miatt, több mint tíz évig tartott. Ez alatt az idő alatt javítgatta nagy művét és megtette az utolsó simításokat benne. Agricola előszavában közli, hogy a görög, a latin, a német és a svéd mintákat vette alapul, több esetben párhuzamosan, amelyet későbbi ezzel kapcsolatos, alapos tanulmányozások is bizonyítottak. Az előszó, a magyarázat, és a széljegyzetek a lutheri Biblia alapján készültek. A második előszóban Agricola beszél a fordítómunkáról és Finnország, illetve a finn egyház történetéről, valamint a nyelvi tényezőkről.

1549-ben Agricola három munkát is megjelentetett: egy egyházi kézikönyvet, egy misekönyvet és Jézus szenvedéstörténetét (*Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menois-ta; Messu eli Herran Echtolinen; Se meiden Herran Iesusen Christusen Pina, ylesnousemus ia taiuaisen Astumus, niste Neliest Euangelisterist coghottu*). A kézikönyv az 1541-ben és 1548-ban is kiadott svéd nyelvű mintán alapszik és többnyire a sákramentumok kiszolgáltatásához szükséges szövegeket tartalmazza. A misekönyv segítséget nyújt a papoknak a megfelelő igehelyek és imádságok kiválasztásához, illetve kották is találhatók benne, míg a szenvedéstörténetben a Nagyhét és a Húsvét eseményeit dolgozza fel az evangéliumok alapján. – Az agricolai után 1614-ben adott ki újabb kézikönyvet Eerik Sorolainen, majd

1646-ban Joonas Raumannus (*Manuale Finnonicum*). Johannes Gezelius kézikönyve, a *Käsikiria Jumlan palweluxesta* 1669-ben jelent meg.

A Dávid zsoltárait (*Dauidin Psaltari*) 1551-ben nyomtatták ki. 149 zsoltárt tartalmaz, valamint ezek prózai összefoglalását. Az előszóban tükröződik az akkori felfogás. Az ehhez tartozó versformájú lista a régi finn bálványokat sorolja fel, valamint említi néhány elfinnesített katolikus szent nevét. A mű későbbi kutatói szerint ez az előszó megfelelő képet ad az ősi finnek uralkodó vallásos meggyőződéséről. Nehezen megállapítható, ki vagy kik a zsoltárok fordítói. Paavali Juusten szerint az ő rektorsága alatt fordították le a zsoltárokat gyakorlati óra keretében, melyet Agricola is alátámaszt előszavában, melyben sok fordítóra utal. Mivel a meglévő adatok és művek alapján a kutatók alapos vizsgálódása ellenére sem lehet megmondani, kik fordították a zsoltárokat, jobb híján Agricolának tulajdonítják a művet, többek között az előszó és a nyelvezet miatt.

Agricola utolsó nyomtatott műve az Ószövetség különböző részeit tartalmazza és a lutheri Biblián alapszik: *Weisut ia Ennustoxet Mosesen Laista ia Prophetista Wloshaetut* (1551), *Ne Prophetat. Haggai. SacharJa. Maleachi* (1552). Technikai okokból két részben nyomtatták. A könyvek Mózes és Sámuel könyveit, a nagyprófétai és a kisprófétai könyveket tartalmazzák. Ez a mű a körülményekhez képest igen gyorsan elkészült, amelynek lehetséges okaként azt feltételezik, hogy Agricolának volt egy héberül igen jól tudó, Eerik Härkäpää nevű segítője.

Agricola a Biblia kétötöd részét fordította le összesen. Munkásságával erős alapokat adott a finn egyházi és irodalmi nyelv fejlődésének (a szókincs fejlődéséről ld. JUSSILA 2000: 279–292), melyet az is bizonyít, hogy mind Paavali Juusten, mind pedig Eerik Sorolainen az ő munkáit használták alapul a későbbiekben. Kimutatható, hogy Agricola szövegeinek nagy részét átvették műfordításaik során.

3.3. A XVII. századi irodalom

1602-ben IX. Károly svéd király létrehozott egy bibliafordító bizottságot, szervezetté téve ezzel ezt a tevékenységet. A bizottság tagja volt több különböző egyházi méltóság mellett az akkori turkui püspök, Eerik Sorolainen és a turkui rektor, Markus Helsingius is. Ez a bizottság hamar feloszlott. A következő fordítócsoporthoz munkája már hatékonyabb volt.

1638-ban alakult meg és céljuk a hibák javítása és a hiányzó részek pótlása volt az eredeti szövegek alapján (a későbbi kutatások azt feltételezik, hogy nem volt egy közös forrásmű a fordítások hátterében).

Az Ótestamentum 1640-re, az egész Biblia 1642-re lett kész (*Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu*). Mind méreteiben, mind nyomdászati lag, mind nyelvészeti lag a legjelentősebb munka volt a finn nyelv fejlődését leginkább motiváló opuszok közül (KIRSTINÄ 2000: 38).

Ám ez az 1642-es Biblia olyan nagy és nehezen mozgatható – és főként olyan drága – volt, hogy szükség volt egy újabbra. Így Henrik Florinus szerkesztett egy kisebb Bibliát (*Sotaraamattu*), amely közelebb állt az Agricola bibliafordításaihoz. Ezt gyorsan elkapkodták, ennek következménye az lett, hogy külön nyomtatták ki ennek az Újszövetség részét az 1700-as évek elején. Florinus igyekezett fordítását közelíteni az eredetihez, és ellátta a Bibliát különböző magyarázatokkal és kiegészítésekkel, melyeket az 1642-esből kihagytak.

Az első egyházi énekeskönyvet a turkui rektor, Jaakko Finno szerkesztette, és ahogy az előszavában is olvashatjuk, ebben szerepelnek az első finn nyelvű zsoltárok. Jaakko Gummerus szerint azonban már a középkorban is énekeltek rövid népköltészeti és időmértékes énekeket. Katolikusok énekeltek azokat az énekeket, amelyekből a lutheránusok időnként felhasználtak a liturgiájukban. A prózai szövegeket összefüggően litániaként, recitálásként vagy responzorikus formában énekeltek, de ha ezekből hiányzott a szabályos ritmus, nem egyeztek a korábban énekelt egyházi énekekkel, inkább csak a szóló vagy a kórus énekelte. Agricola próbálta versformába önteni a zsoltárfordításait a reformáció hagyományaihoz híven, mégis sok latinból való fordítása lett prózai.

Az első finn nyelvű énekeskönyvből csak részletek maradtak fenn és a pontos kiadási évét sem ismerjük. Megszületésének évét 1580 tájékára teszik. Mivel Finnországban is kevés volt a zeneileg művelt ember, a többihez hasonló módon itt is korábbi, világi dallamokra ültették át az egyházi szövegeket és így énekeltek a finn nyelvű zsoltárokat. A körülbelül 100 zsoltárnak a nagy részét a svéd énekeskönyvből fordították. Azonban akadtak eredeti finn improvizációk is, melyekben megjelentek a végrímek, ám a jambikus dicséreteket nehéz volt finn nyelvre átültetni és az időmértékes verselés több elemével is küszködtek. Annamari Sarajas tanulmányában kimutatta, hogy a legrégebbi zsoltárookban megfigyelhetők a kalevalai hagyományok: a trocheikus lejtés mellett az alliterációk és a beszéd mód.

Hemminki volt a zsoltár- és énekköltészet következő fejlesztője, aki 1610 és 1614 között jelentetett meg egy zsoltárkönyvet, amelyben 241 zsoltár található, és amelynek több mint fele saját szerzeménye. Ezenkívül megszerkesztette finnül a *Piae Cantiones* középkori énekgyűjteményt 1616-ban (*Vanhain Suomen maan Pijspain, ja Kircon Esimisesten Lattinan kielised laulud*). 1646-ban Jonas Raumannus jelentetett meg egy igen terjedelmes művet (*Manuale finnicum*), mely a megújított zsoltárok mellett katekizmusokat, evangéliumokat, imádságokat is tartalmazott. Az 1600-as évek végére egyre gyarapodó zsoltárkiadványok szerzőinek sorában meg kell említeni id. és ifj. Johannes Gezeliust, akik 1701-ben megjelentették az ún. *Régi zsoltárkönyvet*, melyben már kottákkal ellátott zsoltárokat is találunk (*Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja*).

A keresztyén tanok hirdetésének alaplíkjához tartoznak a katekizmusok, amelyek rövid, lényegretörő munkák. Különböző finn nyelvű katekizmusok már Agricolánál is találhatók, de az első katekizmusnak nevezett művet Jaakko Finno adta ki 1583 körül. Az 1600-as években több katekizmus is megjelent, többek között Eerik Sorolainené és Johannes Gezeliusé (*Yksi lasten paras tawara*) (LEINONEN 1998: 92–107). Utóbbi Luther munkáján alapult, Gezelius írt hozzá segédkérdéseket és jegyzeteket, hogy könnyebb legyen a gyermekeknek megérteni és megismerni a katekizmust (LAASONEN 1977: 370–373). Ezt az 1880-as évekig használták. A katekizmusok jelentősége abban állt, hogy közvetítették az irodalmi nyelvet a nép felé és könnyen megszerezhetők voltak (a zsoltárkönyvek is, de a zsoltárokat nem könyvből énekelték).

Az első nyomtatott prédikációskötetek az 1600-as évektől jelentek csak meg, ilyen például Eerik Sorolainen *Postilla* című munkája, melyet két részletben adtak ki 1621-ben és 1625-ben. Ebben a 2300 oldalas könyvben minden ünnepre legalább egy prédikáció olvasható, mindegyik hasonló felépítéssel: először a textus, majd a fontosabb részek elemzése, végül a következtetések levonása. A *Postilla* nyelvezete egyszerű, a magyarázatok mindennapi példákkal a mindennapi dolgokra összpontosítanak, ez nagyban segíti a Szentírás üzenetének megértését. Sorolainen művét még az 1800-as években is használták otthoni áhítatos könyvként.

Nagy tetszést aratott Laurentius Petri Aboicus házi áhítatos könyve is (*Selityxet Joka-Päiwaisten Huomen-Ehto ja Ruocaluquin eli Siunausten*), melyet 1644-ben, majd később,

1860-ban is kiadtak. Ebben közmondásokkal fűszerezett prédikációk, szokások leírása és életviteli tanácsok kaptak helyet. Az 1600-as évekre még jellemző a halotti prédikációk nyomtatása (főként ismert személyeké), melyek genealógiákat tartalmaznak (még ha sok esetben szépítve is), így jól felhasználhatók az egyes személyek élettörténetét vizsgálók körében. Ilyen prédikátorok Laurentius Petri Aboicus mellett: Tuomas Rajalenius, Abraham Ikalensis, Joosef Kolckenius és Eerik Wallenius.

Amint köztudott, a reformáció hatására az emberek kezébe anyanyelvű Bibliát kellett adni. Amíg nem tudták ezt megtenni a finnek, addig csak a lényeges imádságokat sikerült finnre fordítani. A Miatyánk egyértelműen az első között volt, amelyeket már akkor leírtak finnül, amikor még a bibliafordításról nem is álmodhattak sem. Ezek a kézzel leírt fordítások nagyrészt egyéni akciók voltak a finn gyülekezetekben szolgáló papoktól. (A kérdéskör szakirodalmához ld. HÄKKINEN 1994: 80–95.)

4. A XVI–XVII. századi finn helyesírás fejlődése

4.1. A helyesírás Agricola idejében¹

Az írott nyelv fejlődésének kezdeti szakaszában az írásmód rendkívül rendezetlen volt (IKOLA 1984: 114–131). Alapprobléma, hogy általában idegen nyelvek írásmódját követték, amelyek azonban eltértek a finntól és különféle megoldásokat kínáltak. Mivel a hangokat többféle módon is le lehetett jegyezni, egyazon lejegyzőnek többféle írásmódja is létrejöhetett ezáltal. Nem figyelték meg az előző írásukat és sok esetben nem is igen törekedtek a hasonlóságra, egységesítésre. A lejegyzők néha átvették egymás jelölésrendszerét is, így azokból nem lehet utólag az íróra következtetni.

A finn lejegyzések mintájául a latin, német és svéd szövegek helyesírása szolgált, de ezek helyesírása sem volt még kifejlődve abban az időben, ez is növelte a sokszínűséget.

A német nyomdák gót betűket használtak, ha a finn nyelvű szövegben latin szó volt, azt latin vagy dőlt betűvel szedték. A nagybetűket többször használták és szabadabban: a főneveket, illetve a hangsúlyozni kívánt fontosabb, kiemelendő szavakat nagybetűvel írták. Vesszőket és ékezeteket nem használtak, perjel (/), illetve a betű feletti kicsi *e* betű szolgált ezen funkciókat.

A heterogenitás oka nem csak a lejegyzés változatosságában rejlik. Akkoriban még volt irodalmi nyelv, csak különböző nyelvjárásokban létezett a nyelv (IKOLA 1990: 149–154).

A finn írásbeliség kialakulásában a délnyugati (Turku környéki) nyelvjárásnak volt döntő szerepe (RAPOLA 1947: 14–19).

Agricola Ábécéskönyvében a latin mintát követte. Az ábécé majdnem ugyanaz volt, mint ma is, csak a *j* maradt ki, illetve az *å*, *ä* és az *ö* közül a két utolsó a végén idegen hangokként lettek feltüntetve. A mássalhangzók közül az *ff*-et a svédből vette át Agricola. Az *ö* idejében a finn ábécé teljes jogú tagja volt a *b*, *c*, *f* *q*, *w*, *x*, *z*.

A szóvégi nazális helyett néha egy egy vonalat tettek a nazális előtti magánhangzóra, ez jelölte az *n*-t és az *-m*-et (főként az előbbit). Az *s* hangot jelölhette *ss*, *ß*, a *ks* hangkapcsolat jele *x* volt. A jövevényszavakban és idegen szavakban előforduló *f* nem okozott problémát.

¹ A helyesírás fejlődéséről más csoportosítás szerint ld. LEHIKONEN–KIURU 2009: 61–69.

A *k*, *p* és *t* hangokra sok jelölési variáció állt fenn. Sok esetben zöngésedtek ezek a hangok és *g*, *b*, *d* lett belőlük, ez főképp a svéd területeken érződött, ahol nem geminált, hanem egyszerű hangokkal vették át a szavakat (*limpa* és nem *limppa*). Más környezetben a *p*-t *p*-vel jelölték, a *t*-t jelölhették *th*-val, *d*-vel *dh*-val, *dt*-vel. A *k* hangknak a *k* betűn kívül még sok jelölési formája akadt: *c*, *ck*, *ki*, *ch*, *g*, *gh*. Az *ui* diftongust *q*-val is jelölték.

A *h*-t sok esetben nem is jelölték, ha igen, akkor *h*-val, *ch*-val vagy esetleg *c*-vel (*madolinen*, *wapachtaia*, *tacto*). Jövevénytiszavakban *ff*-fel is jelölték (és lehet hogy úgy is mondták).

A *v* és *j* hangokat többféle módon jelölték: *w*, *u*, *v*, *wu* (*wisaudhen*, *tauarat*, *voima*, *sywuyys*), ill. *i*, *ij*, *j*, *y*, *g*, *gh* (*ia*, *luija*, *ja*, *söyan*, *wäighy*, *welgilleni*).

A hangok hosszúsági fokát a korai finn írott nyelvben nem jelölték, korántsem alakult ki még olyan logikus rendszer, mint a mai, így nem lehet eldönteni sem, hogy a kiejtésnél volt-e már különbség.

A magánhangzók közül legeggyértelműbben használt hangjelölés az *a* volt, de a hosszúsági fokát ennek sem jelölték. Az *o* hangot *o* betűvel vagy *å*-val jelölték. Az *o* betű jelölhette hosszú és rövid *o* hangot, illetve *uo* diftongust is. Ugyanígy az *ö* is lehetett a hosszú és a rövid *ö* hang jele mellett az *yö* diftongusé is.

Az *e* hang jelölése *e*-vel vagy *ä*-vel történt, de hogy milyen mértékben és mennyire következetesen használták az *ä*-t, az nyelvjárásfüggő volt. Tulajdonképpen az *e* és *ä* közötti különbség még homályos volt ekkor és logikátlan a maihoz képest.

Az *i*-t jelölte *i*, diftongus esetén *ij*, ritkán *j* és *y* is (*taijwalinen*, *jtze*, *ey*). Az *y* [ü] hangot jelölhette *y*, *u*, *i*, *ij*, *w* (*kieuhe*, *syndime*, *ijxinens*, *hywuwdens*). A *u* jelölései: *u*, *v*, *w*, *wu* (*vlos*, *wlos*, *wuida*).

Bizonyos mai fokváltakozó mássalhangzó-kapcsolatok Agricola idejében még nem vagy nem teljesen módosultak gyenge fokban. Például az *rt* hangkapcsolatból sok esetben *rð* lett és nem *rr*, valamint a *ht* kapcsolat nem váltakozott (*virta*: *virrat-wirdhat*, *tahto*: *tahdon-tactot*).

Az egyik legjelentősebb problémát a dentális spiráns, a *ð* lejegyzése okozta (részletesen taglalja RAPOLA (1966: 89–116, 118, 122, 137–170). Ez a hang a minőségi fokváltozako-

zásban a *t* gyenge fokú párja (*katu* : *kaðun*). Mivel erre a hangra a latin betűket használó svéd (majd finn) ábécében nem volt megfelelő jel, ezért a svédben meglévő, de a finnben „felesleges” *d*-t (és *dh*-t) kezdték felhasználni a *ð* jelölésére. (A *d* jelölte hang nagyon sokáig nem volt azonos a mai *d* jelölte kiejtett hanggal). Még az 1800-as évek végén írt nyelv-
tanok is figyelmeztetnek arra, hogy a leírt *d* a finn nyelvben egy lágyabban ejtett *d* hangot jelöl. A „mesterséges megoldást” jól igazolják a nyelvjárások is: a *ð* helyén *l*, *r* áll vagy hangkiesés történt (*meirän*, *meilän*, *meiän*).

Sokáig hasonlóan problémás volt fokváltakozásban a *k* gyenge fokú megfelelőjének, a *γ* spiránsnak a jelölése (*joki* : *joγen* > *joen*): erre a *g*, *gh* és *ghi*-vel betűket, betűkapcsolatokat használták (RAPOLA 1966: 48–86, 123–137). A spirantizációt bizonyos nyelvjárások – eurajoki és a raumai – nyelvjárások megőrizték.

A régi és a mai finn hangrendszer harmadik nagy különbsége a zöngétlen dentális spiráns (*θ*) jelölése volt, ez főként gemináltan volt jelen (*θθ*) (RAPOLA 1966: 118). Ezt Agricola a *tz*, *dz* betűkapcsolattal, a későbbiek *hdh*-val vagy *dh*-val is jelölték. Ezt a hangot még az 1900-as években is használták. Mai helyén már a *ts* mássalhangzó-kapcsolat áll, de sokféle variációja akad a nyelvjárásokban, pl. *mettä*, *mehtä*, *messä*. A mai *ts* hangkapcsolattal való jelölése csak az 1700-as években alakult ki. (Vö. HÄKKINEN 1994: 165–178.)

4.2. Az 1642-es Biblia helyesírása

A helyesírás jelentősen átalakult és átláthatóbbá vált az első teljes Biblia hatására. Több esetben az agricolai mintát követték, de törekedtek arra, hogy egy betű egy hangot jelöljön. Az *e* és *ä* fonémák jelölése elkülönült, ugyanígy az *i* és *j*, *u* és *v* jelölése is. A mai *v* helyett mindig *w*, a *ks* helyett *x* állt. Csak néhány fonémát jelöltek többféleképpen helyzetüktől függően, például magas magánhangzó előtt *k*, mély magánhangzó előtt *c*, gemináltan *ck*. A *q* használata megszűnt. A *ð* zöngés spiránst *d*-nek írták, a *k*-t gyenge fokban *g*-nek (vagy nem is) jelölték. A *θθ*-t *dz*-vel adták vissza. A hosszú magánhangzók és a nyíló diftongusok (*ie*, *uo*, *yö*) jelölése hasonló volt a maihoz, kivétel a *ii*, mert azt *ij*-vel jelölték.

Az *mp*, *nt*, *nk*, *lt* kapcsolatokat *mb*, *nd*, *ng*, *ld* váltotta fel. Azonban még ebben az időben sem alakult ki a nazálisokat és likvidákat követő kluzívák rendszere. Több esetben a geminált hangokat egy betűvel jelölték, de megesett, hogy már kettővel is.

Ennek a Bibliának egyik gyengesége, hogy a szóvégi szótagban a hosszú magánhangzókat sok esetben röviden írták, így nem mindig lehet elválasztani egymástól a rövid és a hosszú magánhangzós formákat. Ez az 1800-as évekig így volt.

Korábban csak az első szótagi hosszú magánhangzókat jelölték két betűvel, az 1642-es Bibliában viszont már a végszótagiakat is. Például az illativusból kiesett *h* miatt több esetben az ilyen esetragos alakok már hosszú magánhangzós végszótaggal rendelkeztek.

A ortográfiát jelentősen befolyásoló másik mű Jonas Raumannus *Manuale Finnonicum*-a volt az 1600-as évekből. Ezt többen olvasták, mint a nehezen megszerezhető Bibliát. Ezek után nem változott sokat a helyesírás, csak az 1700-as évek végén kezdtek újra foglalkozni vele. Nagyobb változást ekkor Antti Lizelius végzett a helyesírásban (LEHIKONEN–KIURU 2009: 70–71).

5. A Miatyánk-szövegek elemzése

5.1. A vizsgált Miatyánk-szövegek bibliográfiai adatai

Dolgozatomban hét (a legfrissebb fordítással együtt nyolc) Miatyánk-szöveg elemzését végeztem el. A szövegek a következők:

- A. Miatyánk az 1543-as *Abckiria*-ból
- B. Miatyánk az 1548-as *Se Wsi Testamentti* Máté evangéliumából (6: 9-13.)
- C. Miatyánk az 1548-as *Se Wsi Testamentti* Lukács evangéliumából (11: 2-5.)
- D. Miatyánk az 1642-es teljes Bibliából, Máté evangéliumából (6: 9-13.)
- E. Miatyánk az 1642-es teljes Bibliából, Lukács evangéliumából (11: 2-5.)
- F. Miatyánk Gezelius *Yxi paras Lasten tawara* című munkájából (1666)
- G. Miatyánk Luther katekézisének finn fordításából (1695)
- H. A legújabb Miatyánk az 1992-es Biblia Máté evangéliuma szerint

A.²

Az első legkorábbi szöveg, melyet elemzek, Agricola *Abckiria*-jában lejegyzett Miatyánk. A könyv feltehetőleg 1543-ban jelent meg először, a szöveg, amelyből dolgoztam, 1551-ből való, a feltételezett második kiadásból. Maga az ábécéskönyv a finn irodalmi nyelv kifejlődésének egyik alappillére volt, ezért is fontos, hogy az ebben megjelent Miatyánkot beveggyem az elemzésbe. Az imádság a műben a 11–12. oldalon található a Hisszekegy után és az Üdvözlégység Mária előtt. A Miatyánk doxológiával zárul (PIRINEN 1988: 12-13). (AGRICOLA 2007: 31–40, 95–118.)

² A szöveg megtalálható: RAPOLA 1968: 12.

B.

A következő vizsgált Miatyánk Agricola egyik legfontosabb munkájában, az 1548-ban Stockholmban kinyomtatott *Se Wsi Testamenti*-ben³ található. Máté evangéliumának 6. részében, a 9–13. versekben olvashatjuk az imádságot.

C.

Máté evangéliuma után Lukács evangéliumában található verziót is a vizsgált Miatyánkok sorába helyeztem (11. rész, 2–5. versek). Fontos kiemelni, hogy míg az előbbi, a B verzió doxológiával zárul, addig a Lukácsban közöltből hiányzik a doxológia.

D–E.

1642-ben jelent meg Stockholmban az első teljes finn nyelvű Biblia (*Biblia, se on: Cocco Pyhä Ramattu, Suomexi-Pääramattuin, Hebrean ja Greian jälken: Esipuhetten, Marginaliain, Concordantiain, Selitösten ja Registerein cansa*, Stockholmis, Henrich Keisarilda, Anno 1642). Mivel az irodalmi nyelv folyamatosan változott, fontosnak tartottam ennek a méröldkönek a részeit is vizsgálni, így ebből is kiemeltem a Máté és Lukács evangéliumában megírt Miatyánkokat. Különösen fontos ez a forrás abból a szempontból is, hogy fordítócsoport alkotta. A helyesírás és a nyomdatechnika sokat változott az 1500-as évekhez képest.

F.

Az idősebb Johannes Gezelius *Yxi paras Lasten tawara* című munkájából való a következő elemzett Miatyánk. Ezt 1666-ban adták ki Turkuban (habár svéd nyomdász adta ki, de már finn nyomdában). A mű korabeli tankönyv volt, ábécéskönyvvvel, katekizmussal, káttával és fontosabb tudnivalókkal, melyet még az 1800-as években is használtak, tehát bizonyára igényes és kedvelt tankönyvnek számított. Az Úri ima rögtön az ábécé után a második és harmadik oldalon található benne.⁴

³ A szöveg megtalálható: RAPOLA 1968: 12., illetve a *Se Wsi Testamenti* megtalálható interneten is: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/43367/p21-06_se_wsi_testamentti.pdf?sequence=1

G.

A vizsgált korszak legkésőbbi Miatyánk-ja Luther katekizmusának lefordított változatában található, 1695-ből. Ez Rigában jelent meg Johann Georg Wilcke nyomdász munkájaként. A katekizmus az ábécével kezdődik, majd az alapvető keresztyén tanításokat káté formában vizsgálja. Itt mondatonként tárgyalja a Miatyánkot. A mű második részében a fontosabb bibliai szövegrészeket tárgyalja, ahol előkerül a Miatyánk már egészében is (56–57. oldal), és annak rövid elemzését is olvashatjuk.⁵

H.

A régebbi szövegeket összevetettem az 1992-ben kiadott legújabb finn Biblia Máté evangéliuma szerinti Miatyánk-fordításával. Az összevétel tanulságos, hiszen jónéhány szó jelentése változott.

5.2. A szövegek⁶

A) ISe meinen / ioca olet taiuasa. Pyhetty olkon sinun nimmes. Lehestulkon sinun waldacunnas. Olcon sinun tactos nijn maasa quin on taiuassa. Anna miele tenepeiuen / meiden iocapeiuenen leipen. Ja anna meiden syndinne andexi / ninninquin me meiden welgolisten anname. Ja ele iodhatta meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta. Sille ette sinun on waldacunda / ia woima / ia cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen. Amen

B) Ise meiden ioca olet Taiuais. Pyhetty olcon sinun nimes. Lehestulkon sinun waldakundas. Olcon sinun tactos nin maasa, quin on Taiuais. Anna meille tenepeiuenä meiden iocapeiuenen leipen. Ja anna meille synnime andexi ninquin me annama meiden welgholisten. Ja ele iohdata meite kiusauxen. Mutta päste meite pahasta. Sille ette sinun ombi waldakunda, ia woijsma, ia cunnia ijancaikisudhes. Amen.

⁴ Interneten is megtalálható az egész mű: <http://s1.doria.fi/helmi/bk/rv/gezelius/fem970033/slides/abc03.html>

⁵ A katekizmus interneten: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/70872/ML_1.pdf?sequence=1

C) Ise meiden / ioca olet Taiuahis. Pyhetty olcon sinun Nimes. Lehestulkon sinun Waldakundas. Olcon sinun tactos nin maassa quin on Taiuasa. Anna meille tenepene meiden iocapeiuenē leipe. Ja āna meidē syndine andexi/ Sille ette meki caikein meidē welgolisten andexi anname. Ja ele iohdata meit kiusauxsē. Mutta pääste meite pahasta.

D) ISä meidän joca olet taiwais. Pyhitetty olcon sinun nimes. Lähestykön sinun waldacundas. Olcon sinun tahtos nijn maasa cuin taiwais. Anna meille tänäpäni meidän jocapäiwäinen leipäm. Ja anna meille meidän welcam andexi/ nijncuin mekin annam meidän welgollistem. Ja älä johdata meitä kiusauxeen. Mutta päästä meitä pahasta. Sillä sinun on waldacunda/ ja woima/ ja cunnia/ ijancaickisest/ Amen.

E) Isä meidän/ joca olet Taiwahis. Pyhitetty olcon sinun Nimes. Lähestykön sinun waldacundas. Tapahtucon sinun tahtos/ nijn maasa cuin Taiwasa. Anna meille tänäpäni meidän jocapäiwäinen leipäm. Ja anna meidän syndimme andexi/ sillä mekin caikille meidän welgollisillem andexi annamme. Ja älä saata meitä kiusauxeen. Mutta päästä pahasta.

F) Rucous. Isä meidän joca olet Taiwaisa. Pyhitetty olcon sinun Nimes. Lähestulkon sinun waldacundas Olcon sinun tahtos / nijn Maasa cuin Taiwasa. Anna meillen tänäpäiwänä meidän jocapäiwäinen Leipäm. Anna meidän Syndim andexi / nin quin me annamme meidän welgolistem. Älä johdata meitä kiusauxen. Mutta päästä meitä pahasta. Sillä että sinulla on waldacunda woima ja cunnia/ ijancaikisesta nijn ijancaikisehen. Amen.

G) Isä meidän joca olet Taiwas: Pyhitetty olcou sinun nimes. Lähestykön sinun waldacundas. Ol-con sinun tahtos nijn maasa cuin Taiwais. Anna meille tänäpäni meidän jocapäiwäinen leipäm. Ja anna meille (meille) meidäm welcam andexi / nijn-cuin mekin andexi annam meidän wel-wollistem. Ja älä johdatta meitä kiusauxen. Mutta päästä meitä pahasta. Sillä sinun on waldacunda / ja woima / ja cunnia ijancaickisest/ AMEN :

⁶ A **D**, **E**, **F** és **G** szövegben sok szóban eredetileg az *a* és *o* betű fölött egy kis *e* betű áll, azt technikailag okokból átírtam *ä*-re és *ö*-re. Ezeket az átírásokat az egyes mondatok elemzése során külön jelzem.

H) Isä meidän, joka olet taivaissa! Pyhitetty olkoon sinun nimesi. Tulkoon sinun valtakuntasi. Tapahtukoon sinun tahtosi, myös maan päällä niin kuin taivaassa. Anna meille tänä päivänä jokapäiväinen leipämme. Ja anna meille velkamme anteeksi, niin kuin mekin annamme anteeksi niille, jotka ovat meille velassa. Äläkä anna meidän joutua kiusaukseen, vaan päästä meidät pahasta. [Sillä sinun on valtakunta ja voima ja kunnia iankaikkisesti.] Aamen.

5.3. A párhuzamos szöveghelyek vizsgálata

A továbbiakban a nyolc fordítás párhuzamos szöveghelyeiben előforduló eltéréseket – ortográfiai kérdéseket, lexikai innovációkat, alaktani különbségeket – vizsgálom. (A központoszással nem foglalkozom.)

1)

A	<i>ISe</i>	<i>meinen</i>
B	<i>Ise</i>	<i>meiden</i>
C	<i>Ise</i>	<i>meiden</i>
D	<i>Isä</i> ⁷	<i>meidän</i>
E	<i>Isä</i>	<i>meidän</i>
F	<i>Isä</i>	<i>meidän</i>
G	<i>Isä</i>	<i>meidän</i>
H	<i>Isä</i>	<i>meidän</i>
	atya	mi-Gen

Az *e* betű a régi finn nyelvben jelölt *ä* hangot is (erről ld. az előző fejezetet). Érdekes a *meinen* alak az első szövegben. Häkkinen a kritikai kiadásban (AGRICOLA 2007: 105) azt

⁷ A **D**, **E**, **F** és **G** szövegben az *isä* és a *meidän* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, azt technikai okokból átírtam *ä*-ra.

írja, nem kizárt, hogy az eleve *-n* végű genitivusi személyes névmások között lehetett *-(n)nen* végű is, tehát amit itt látunk, egy többes szám első személyű genitivusi forma. Azonban, mivel Agricola más szövegeiben ilyen alak nem található több, lehetséges az is, hogy ebben az esetben csupán elírásról van szó.

2)

A	<i>ioca</i>	<i>olet</i>	<i>taiuasa</i>
	aki	van-IND2SG	menny-SgINESS
B	<i>ioca</i>	<i>olet</i>	<i>Taiuais</i>
C	<i>ioca</i>	<i>olet</i>	<i>Taiuahis</i>
D	<i>joca</i>	<i>olet</i>	<i>taiuais</i>
E	<i>joca</i>	<i>olet</i>	<i>Taiwahis</i>
F	<i>joca</i>	<i>olet</i>	<i>Taiwaisa</i>
	aki	van-IND2SG	menny-PlINESS
G	<i>joca</i>	<i>olet</i>	<i>Taiwas</i>
	aki	van-IND2SG	menny-SgINESS
H	<i>joka</i>	<i>olet</i>	<i>taivaissa</i>
	aki	van-IND2SG	menny-PlINESS

A *taivaissa* szó esetében három dolgot vehetünk szemügyre. Elsőként az inessivus ragjának változását (NIKKILÄ 1988: 94-101). A délnyugati nyelvjárásokban, melyek leginkább meghatározták az irodalmi nyelvet, már az 1500-as években szóvéghangzó eltűnéses volt az inessivus ragja, tehát csupán *-s*. Rapola szerint az 1642-es Bibliában nincs is hosszabb forma. Az *-ssa* csak az 1800-as években tért vissza az irodalmi nyelvbe. Csak a legkorábbi Miatyánk esetében és Gezeliusnál találhatjuk meg a hosszabb alakot (LEHIKONEN–KIURU 2009: 84–85).

A második dolog: a két Lukács evangéliumából citált Miatyánkban *Taiuahis* (C) és *Taiwahis* (E) alak szerepel, azaz az utolsó szótagban a két magánhangzó között *h*-t tartalmaz (az utolsó szótagi, két magánhangzóközi *h*-ről bővebben ld.: KOUVUSALO–SUNI 1988: 111–132). Ez az irodalmi nyelv kialakulásának bölcsőjére, a délnyugati nyelvjárásokra jellemző. Bár nem elsősorban az inessivusi alakokban fordul elő leggyakrabban, az akkori

nyelvhasználatban általános volt. Ezeken a területeken írásban sokáig megmaradtak ezek az alakok. Itt a *taivaha* a szótő, az *a > i* változás pedig a többes számot fejezi ki és az után következik az inessivus rövidebb -s ragja (LEHIKONEN–KIURU 2009: 84–85).

Az **A** és **G** szövegben a többes szám jele hiányzik, viszont minden más esetben ott az *i* többes jel a helyrag előtt. Mivel a régi finn nyelvben könnyen megesett, hogy a többes *i* jel diftongust alkotott az előtte álló magánhangzóval vagy egyszerűen beleolvadt abba, így a két kivételnél is ez utóbbi lehet az ok az eltűnésre. Bár az **A** és a **G** között több mint száz év telt el, a két mű felépítésének azonossága miatt a Miatyánk szöveg *Abckiria*-ból való átvétele egyáltalán nem lehetetlen és ez okozhatja a hasonlóságot (HÄKKINEN 1994: 192–193).

3)

A	<i>Pyhetty</i>	<i>olkon</i>	<i>sinun</i>	<i>nimmes</i>
B	<i>Pyhetty</i>	<i>olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>nimes</i>
C	<i>Pyhetty</i>	<i>olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>Nimes</i>
D	<i>Pyhitetty</i>	<i>olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>nimes</i>
E	<i>Pyhitetty</i>	<i>olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>Nimes</i>
F	<i>Pyhitetty</i>	<i>olkon</i>	<i>sinun</i>	<i>Nimes</i>
G	<i>Pyhitetty</i>	<i>olcou</i>	<i>sinun</i>	<i>nimes</i>
H	<i>Pyhitetty</i>	<i>olkoon</i>	<i>sinun</i>	<i>nimesi</i>
	megszentel-PASSPART	van-IMP-3SG	te-GEN	név-Px2SG

A II. particípium passzívum alakok nagyrészt megegyeztek a maiakkal, csak a képzés-mód változott, ugyanis régebben a mássalhangzós tövből képzett alak volt általánosabb. A *pyhitetty* alak magánhangzós tövű, ezzel szemben a legkorábbiak még mássalhangzós tövűek: *pyhetty* (**A**, **B**, **C**) (HÄKKINEN 1994: 316–319).

A mai alakkal majdnem azonos a létige optativusi alakja, kivéve, hogy nem jelölték a hosszú fonémát két betűvel. Az egyetlen eltérést a **G** mutatja, amely valószínűleg elírás, mivel lettországi nyomdában, nem finn nyomdász nyomtatta. Semmi jel nem utal ugyanis arra, hogy *n* hang jelölésére *u*-t használtak volna (sem fordítva). A *-ko/-kö* imperativusi alak a keleti nyelvjárásban általánosan elterjedt volt a központi egyházi szövegekben. A mai

hosszú alak a két magánhangzó közötti *h* kiesésével jött létre, de régen a hosszúságot nem jelölték. Egyes szám harmadik személyben *-n* személyrag került a szavak végére,⁸ ezt mindegyik alak tükrözi.

A mai *nimesi* alakot régen *nimes*-nek írták, ebben minden vizsgált alak azonos. Az egyes szám második személyű birtokos személyrag az 1800-as évekig szóvéghangzó eltűnéssel volt (LEHIKONEN–KIURU 2009: 105).

4)

A	<i>Lehestulkon</i> közeledik-IMP3SG	<i>sinun</i> te-GEN	<i>waldacunnas</i> birodalom-Px2SG
B	<i>Lehestulkon</i>	<i>sinun</i>	<i>waldakundas</i>
C	<i>Lehestulkon</i>	<i>sinun</i>	<i>Waldakundas</i>
D	<i>Lähestykõn</i> ⁹	<i>sinun</i>	<i>waldacundas</i>
E	<i>Lähestykön</i>	<i>sinun</i>	<i>waldacundas</i>
F	<i>Lähestulkon</i>	<i>sinun</i>	<i>waldacundas</i>
G	<i>Lähestykön</i>	<i>sinun</i>	<i>waldacundas</i>
H	<i>Tulkoon</i> jön-IMP3SG	<i>sinun</i> te-GEN	<i>valtakuntasi</i> birodalom-Px2SG

A mai alak *tulkoon* (**H**), a régebbi alakok a *lähestyä* (**D, E, G**), illetve a *lähestulla* (**A, B, C, F**) igékből származnak. A régi alakok közötti különbséget az adja, hogy a korábbiak összetett igealakok, míg a későbbiek a *lähestyä* egyszerű ige ragozott alakjai. Előbbi egyáltalán nem volt jellemző a finn nyelvre. A finnek a fordítási munkák során találkoztak az indoeurópai nyelvekben előforduló összetett szóalakú igékkel, igekötős igékkel, prepozíciókkal, melyeket több esetben tükörfordítással lefordítottak (AGRICOLA 2007: 85–86). Így jött létre a *lähestulkoon* alak, idegen jellege viszont hamar kikopott a nyelvből, és később már máshogyan fordították, ahogyan azt a példák jól mutatják.

⁸ A szóvégi *-n*-nek mind a birtokos raghoz, mind az igei személyraghoz köze van, bővebben ld. HÄKKINEN 1994: 213–214, 221–224, 260–268.

⁹ A **D, E, F** és **G** szövegben az *lähesty-* igében eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, a **G** szövegben az *o* fölött *e* áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-ra és *ö*-re.

A mai *valtakuntasi* alak különböző nyelvéllapotbeli alakját láthatjuk a példákból. Korábban a birtokos személyragok előtt nem volt erős fok. Az egyes szám második személyű birtokos személyrag, a *-si*, mindegyik esetben a rövid, szóvéghangzó eltűnése alakjában áll. Az *nt* hangkapcsolat gyenge foka az első fordításban – ahogy a mai finn nyelvben is – *nn* (*valtakunta* : *valtakunna*-). A többi példa *nd* hangkapcsolata azt a köztes állapotot fejezi ki, mikor még nem zöngétlen a kluzíva, de már nem is az *n*-hez asszimilálódott állapotban van. Az írott nyelv helyesírása sokáig megőrizte ezeket az alakokat, az 1642-es Bibliában még rendszertelenül fordulnak elő és egészen az 1800-as évekig találkozhatunk ehhez hasonlókkal. A *valtakuntasi* szóban az *lt* > *ld* változás is megfigyelhető, a likvida zöngésítette a *t*-t. Ez teljesen általános volt az 1500-as és az 1600-as években.

5)

A	<i>Olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>tactos</i>
B	<i>Olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>tactos</i>
C	<i>Olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>tactos</i>
D	<i>Olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>tahtos</i>
	van-Imp-3SG	te-GEN	akarat-Px2SG
E	<i>Tapahtucon</i>	<i>sinun</i>	<i>tahtos</i>
	bekövetkezik-IMP3SG	te-GEN	akarat-Px2SG
F	<i>Olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>tahtos</i>
G	<i>Olcon</i>	<i>sinun</i>	<i>tahtos</i>
	van-Imp-3SG	te-GEN	akarat-Px2SG
H	<i>Tapahtukoon</i>	<i>sinun</i>	<i>tahtosi</i>
	bekövetkezik-IMP3SG	te-GEN	akarat-Px2SG

Csak az 1642-es Bibliának a Lukács evangéliumában közölt szöveg tartalmazza a *tapahtua* igét (mint ahogyan a mai Miatyánk is), más esetekben a létigét használják. Minden szövegben imperativusi alak szerepel.

Az egyes szám második személyű birtokos személyrag minden szövegben a rövidebb alakjában fordul elő (*-s*).

6)

A	<i>nijn</i>	<i>maasa</i>	<i>quin</i>	<i>on</i>	<i>taiuassa</i>
	úgy	föld-INESS	mint	van-IND3SG	menny-SgINESS
B	<i>nin</i>	<i>maasa</i>	<i>quin</i>	<i>on</i>	Taiuais
	úgy	föld-INESS	mint	van-IND3SG	menny-PlINESS
C	<i>nin</i>	<i>maassa</i>	<i>quin</i>	<i>on</i>	Taiuasa
	úgy	föld-INESS	mint	van-IND3SG	menny-SgINESS
D	<i>nijn</i>	<i>maasa</i>	<i>cuin</i>		<i>taiuais</i>
	úgy	föld-INESS	mint		menny-PlINESS
E	<i>nijn</i>	<i>maasa</i>	<i>cuin</i>		<i>Taiwasa</i>
F	<i>nijn</i>	<i>Maasa</i>	<i>cuin</i>		<i>Taiwasa</i>
	úgy	föld-INESS	mint		menny-SgINESS
G	<i>nijn</i>	<i>maasa</i>	<i>cuin</i>		<i>Taiuais</i>
	úgy	föld-INESS	mint		menny-PlINESS
H	<i>myös</i>	<i>maan päällä</i>	<i>niin kuin</i>		<i>taivaassa</i>
	is	föld-GEN rajta	ahogy		menny-SgINESS

A mai *maan päällä* szerkezet helyett a korábbi példákban egyszerűen inessivusi alakokat találunk. Egyedül a **C** példában van hosszú inessivusi rag a *maassa* szóban (akkor még jelen volt az *-ssA* alak), a többinél a rövidebbik, az *-sa* található. Viszont tövéghangzó eltűnése nem következett be egyik esetben sem, mivel az egy szótagú szavaknál ez még a régi finn nyelvben sem volt általános (LEHIKONEN–KIURU 2009: 100).

A *taivaassa* szó esetében az összes létező inessivusi ragvariánst meg lehet találni. Az **A** példa azt az állapotot mutatja, amikor még használták a hosszú *-ssA* alakot, később a tövéghangzó nélküli (**B**, **D**, **G**) és az *-sA* alakok (**C**, **E**, **F**) fordultak elő vegyesen (a helyragok megszilárdulásáról ld: HÄKKINEN 2000:171-174). Mint a fentebb elemzett 2. mondatban, itt is váltakozik a *taivaassa* szó egyes és többes számú alakja, viszont itt már nincsen *h-s* alak. Az **A**, **C**, **E**, **F** példákban egyes számú, a **B**, **D**, **G** példákban többes számú a főnév, mely ma egyes számban áll. A két Lukács evangéliumából vett példa itt is megegyezően egyes számú és *-sa* ragos (**C**, **E**).

7)

A	<i>Anna</i>	<i>miele</i>	<i>tenepeiuen</i>
B	<i>Anna</i>	<i>meille</i>	<i>tenepeiuenä</i>
C	<i>Anna</i>	<i>meille</i>	<i>tenepene</i>
D	<i>Anna</i>	<i>meille</i>	<i>tänäpän</i> ¹⁰
E	<i>Anna</i>	<i>meille</i>	<i>tänäpän</i>
F	<i>Anna</i>	<i>meillen</i>	<i>tänäpäiwänä</i>
G	<i>Anna</i>	<i>meille</i>	<i>tänäpän</i>
H	<i>Anna</i>	<i>meille</i>	<i>tänä päivänä</i>
	ad-IMP 2SG	mi-ALLAT	e nap-ESS

A párhuzamos szöveghelyek egyik eltérése a többes szám első személyű allativusi személyes névmás. Az **A** példában a *miele* az *Abckiria* kritikai kiadása szerint nyomtatási hiba (AGRICOLA 2007: 105). A többi *meille* alak mellett az **F** példában egy *meillen* formával találkozunk. Häkkinen szerint abban a korban jellemző volt a *-llen* alakú allativus, és bár az 1642-es Biblia megjelenésétől kezdve a mai is használt *-lle* alak uralkodik, még azt követően is előfordult *-llen* allativus, egészen az 1800-as évek elejéig (HÄKKINEN 1994: 207).

A mai *tänä päivänä* alak több különböző alakban fordult elő. A ma két tagból álló szerkezetet régen egybeírták (**A, B, F**), illetve a ma már népies kifejezéséként használt *tänäpänä* szóval jelölték (**C, D, E, G**). Mindegyik szó végén essivus rag áll, viszont az **A, D, E, G** példákban a rag tövéghangzó nélküli alakja áll (HÄKKINEN 1994: 197–198).

¹⁰ A **D, E, F** és **G** szövegben a *tänäpän*, *tänäpäiwänä* és *meidän* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

8)

A	<i>meiden</i>	<i>iocapeiuenen</i>	<i>leipen</i>
B	<i>meiden</i>	<i>iocapeiuenen</i>	<i>leipen</i>
C	<i>meiden</i>	<i>iocapeiuenē</i>	<i>leipe</i>
D	<i>meidän</i>	<i>jocapäiwäinen</i> ¹¹	<i>leipäm</i>
E	<i>meidän</i>	<i>jocapäiwäinen</i>	<i>leipäm</i>
F	<i>meidän</i>	<i>jocapäiwäinen</i>	<i>Leipäm</i>
G	<i>meidän</i>	<i>jocapäiwäinen</i>	<i>leipäm</i>
H		<i>jocapäiväinen</i>	<i>leipämme</i>
	mi-GEN	mindennapi	kenyér-Px1PL

A mai *jocapäiväinen* alaktól csak a három korai példa tér el, mivel azokban a *-i* többes szám jelét még nem jelölték.¹² A többi esetben csak a helyesírásból származó eltérések fedezhetők fel.

A mai *leipämme* alak többes szám első személyű birtokos ragot tartalmaz (*-mme*), melynek korábbi variánsait a példákban vehetjük szemügyre. Az **A** és **B** példákban a szóvégi *-n* a régi *(n)na*, *(n)ne* ragalak tövéghangzó-eltűnéses formája (de magyarázzák a tövéghangzó nélküli *-m* rag *-n*-né válásával is, vö. AGRICOLA 2007: 83). A **C** példa nem tartalmaz birtokos személyragot, a **D**, **E**, **F**, **G** példák végén pedig az *-mme* rövidült, tövéghangzó nélküli formáját találjuk (*-m*). Rapola szerint ebben a korszakban, az 1600-as évek közepétől az 1700-as évek közepéig, ez az *-m* forma volt az uralkodó (LEHIKONEN–KIURU 2009: 106).

¹¹ A **D**, **E**, **F** és **G** szövegben a *jocapäiväinen* és *leipäm* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

¹² Bővebben szóltam erről a 2. mondat elemzésében.

9)

A	<i>Ja</i>	<i>anna</i>		<i>meiden</i>	<i>syndinne</i>	<i>andexi</i>
	és	ad-Imp2Sg		mi-GEN	bűn-PX1PL	bocsánat
B	<i>Ja</i>	<i>anna</i>	<i>meille</i>		<i>synnime</i>	<i>andexi</i>
	és	ad-Imp2Sg	mi-ALLAT		bűn-PX1PL	bocsánat
C	<i>Ja</i>	<i>āna</i>		<i>meidē</i>	<i>syndine</i>	<i>andexi</i>
	és	ad-Imp2Sg		mi-GEN	bűn-PX1PL	bocsánat
D	<i>Ja</i>	<i>anna</i>	<i>meille</i>	<i>meidän</i> ¹³	<i>welcam</i>	<i>andexi</i>
	és	ad-Imp2Sg	mi-ALLAT	mi-GEN	bűn-PX1PL	bocsánat
E	<i>Ja</i>	<i>anna</i>		<i>meidän</i>	<i>syndimme</i>	<i>andexi</i>
F		<i>Anna</i>		<i>meidän</i>	<i>Syndim</i>	<i>andexi</i>
	és	ad-Imp2Sg		mi-GEN	bűn-PX1PL	bocsánat
G	<i>Ja</i>	<i>anna</i>	<i>meille</i>	<i>meidäm</i>	<i>welcam</i>	<i>andexi</i>
	és	ad-Imp2Sg	mi-ALLAT	mi-GEN	bűn-PX1PL	bocsánat
H	<i>Ja</i>	<i>anna</i>	<i>meille</i>		<i>velkamme</i>	<i>anteeksi</i>
	és	ad-Imp2Sg	mi-ALLAT		bűn-PX1PL	bocsánat

A párhuzamos szöveghelyeken a *meille* 'nekünk' és a *meidän* 'miénk' használata eltérő. A **G** példában egy szokatlan *meidäm* alakkal találkozhatunk, ez vagy egy szóvégi *n > m* változás, vagy esetleg elírás lehet.

Az **A, B, C, E** és **F** példákban a 'bűn, vétek' kifejezésére a *synti* szó található, ezt mára a *velka* váltotta fel. Ez utóbbinak mai jelentései: '1. adósság, tartozás; 2. bűn, vétek'. A kérdéses szöveghely latinul eredetileg: *et dimitte nobis debita nostra* 'és engedd el tartozásainkat'. Az eredeti konkrét 'engedd el az adósságunkat' jelentést később felváltotta a az elvontabb, 'bocsásd meg bűneinket' formula (PIRINEN 1988: 11–12).

A többes szám első személyű birtokos ragnak többféle variását találjuk meg a régi szövegekben: *-nne*, *-me*, *-ne*, *-mme*, *-m* (HÄKKINEN 1994: 217–218). A **D** és **G** példákban lévő *welcam* szavak végén a *-mme* birtokos személyrag tövéghangzós alakját találjuk (RAPOLA 1965: 242–243). A mai *syntimme* alaknak a régi finn nyelvben párhuzamosan egymás

¹³ A **D, E, F** és **G** szövegben a *meidän*, *meidäm* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

mellett élő két gyenge fokú formáját is láthatjuk (vö. a 4. mondat *valtakuntasi* szavát): *syndinne*, *synnime*.

Az *anteeksi* szóban korábban az *n* utáni *t* *d*-re változott, tehát a nazális zöngésítette a *t*-t. A magánhangzó hosszúságát egy régi példában sem látjuk jelölték.

10)

A	<i>ninninquin</i>	<i>me</i>	<i>meiden</i>	<i>welgolisten</i>	<i>anname</i>		
	amint	mi	mi-GEN	adós-PLGEN	ad-IND1PL		
B	<i>ninquin</i>	<i>me</i>	<i>annama</i>	<i>meiden</i>	<i>welgholisten</i>		
	amint	mi	ad-IND1PL	mi-GEN	adós-PLGEN		
C	<i>Sille ette</i>	<i>meki</i>	<i>caikein</i>	<i>meidē</i>	<i>welgolisten</i>	<i>andexi</i>	<i>anname</i>
	ahogy	mi is	minden	mi-GEN	adós-PLGEN	bocsánat	ad-IND1PL
D	<i>nijnquin</i>	<i>mekin</i>	<i>annam</i>	<i>meidän</i>	<i>welgollistem</i>		
	amint	mi	ad-IND1PL	mi-GEN	adós-PLGEN		
E	<i>sillä</i> ¹⁴	<i>mekin</i>	<i>caikille</i>	<i>meidän</i>	<i>welgollisillem</i>	<i>andexi</i>	<i>annamme</i>
	ahogy	mi is	minden-Allat	mi-GEN	adós-PLGEN	bocsánat	ad-IND1PL
F	<i>nin quin</i>	<i>me</i>	<i>annamme</i>	<i>meidän</i>	<i>welgolistem</i>		
	amint	mi	ad-IND1PL	mi-GEN	adós-PLGEN		
G	<i>nijnquin</i>	<i>mekin</i>	<i>andexi</i>	<i>annam</i>	<i>meidän</i>	<i>welwollistem</i>	
	amint	mi	bocsánat	ad-IND1PL	mi-GEN	adós-PLGEN	
H	<i>niin kuin</i>	<i>mekin</i>	<i>annamme</i>	<i>anteeksi</i>	<i>niille</i>		
	amint	mi is	ad-IND1PL	bocsánat	az-PlAllat		
	<i>jotka</i>	<i>ovat</i>	<i>meille</i>	<i>velassa</i>			
	akik	van-Ind3Pl	mi-Allat	tartozás-INESS			

A *niin kuin* szerkezetet többféle írásmóddal fordul elő. Ennek szinonimája a *sillä että*. Érdekes a *me*, *meki caikein*, *mekin*, *mekin caikille* alakok sokfélesége. A *-kin* partikulás többes szám első személyű személyes névmásról a **C** példában hiányzik a szóvégi *-n*, ez egyszerű elhagyása a szóvégi nazálisnak. Az **E** példában a *kaikki* allativusi alakban áll.

¹⁴ A **D**, **E**, **F** és **G** szövegben a *sillä* és a *meidän* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

A mai *annamme* többes szám első személyű személyragos ige sokféleségét mutatják a példák. A rag alakjai: *-me*, *-ma*, *-m*, *-mme*, tehát van tövéghangzó nélküli rövid, s van magánhangzós alak is. A korban teljesen általános volt a ragnak ilyen sokféle alakban való előfordulása a nyelvjárások sokfélesége miatt. A mai alak az 1600-as évektől már jelen volt, amit a példák jól mutatnak. A mély magánhangzós variánsok a keleti nyelvjárásban voltak használatosak (HÄKKINEN 1994: 288–291).

A *welgolistem*, *welgholisten* stb. alakokban a szóbelseji *g* és a *gh* azt a zöngés palatális spiránst (ɣ) jelölte, mely már az 1700-as években a nyelvjárásokból is eltűnt (leghosszabb ideig a délnyugati nyelvjárásokban maradt fenn). A *welwollistem*-ben *ɣ* > *v* változás következett be (LEHIKONEN–KIURU 2009: 76–77).

A kérdéses szöveghely latinul: *et dimitte nobis debita nostra* 'és engedd el tartozásainkat'. A Miatyánk első fordításaiban még ez a konkrét jelentés szerepel, ezt a későbbi átültetésekben felváltja az elvontabb 'bocsásd meg bűneinket'.

11)

A	<i>Ja</i>	<i>ele iodhatta</i>	<i>meite</i>	<i>kiusauxen</i>	
B	<i>Ja</i>	<i>ele iohtable</i>	<i>meite</i>	<i>kiusauxen</i>	
C	<i>Ja</i>	<i>ele iohtable</i>	<i>meit</i>	<i>kiusauxsē</i>	
D	<i>Ja</i>	<i>älä¹⁵ johdata</i>	<i>meitä</i>	<i>kiusauxeen</i>	
E	<i>Ja</i>	<i>älä saata</i>	<i>meitä</i>	<i>kiusauxeen</i>	
F		<i>Älä johdata</i>	<i>meitä</i>	<i>kiusauxen</i>	
G	<i>Ja</i>	<i>älä johdatta</i>	<i>meitä</i>	<i>kiusauxen</i>	
	és	visz-NEG-IMP2SG	mi-PART	kísértés-ILL	
H		<i>Äläkä anna</i>	<i>meidän</i>	<i>joutua</i>	<i>kiusaukseen</i>
		ad-NEG-IMP2SG	mi-GEN	jut-INF	kísértés-ILL

¹⁵ A **D**, **E**, **F** és **G** szövegben az *älä* és a *meitä* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

Az **E** példában lévő *saata* ige kivételével a mai *johdattaa* ige tagadó felszólító módú alakját találjuk a példákban. Az *äläkä anna joutua* szerkezet csak a mai fordításban szerepel. A mondat szerkezet eltérésének következtében a példákban a maitól eltérő partitivusban van a többes szám első személyű személyes névmás: *meitä*.

A *kiusaukseen* szóban az illativus rag már nem tartalmaz *h*-t, viszont az ebből következő hosszú *e*-t nem minden esetben jelölték két *e* betűvel (**A, B, C, F, G**). Fontos itt kiemelni a két 1642-es Bibliából származó példát (**D, E**) melyben precízen jelölték a hosszú *e*-t az illativusban.

12)

A	<i>Mutta</i>	<i>päste</i>	<i>meite</i>	<i>pahasta</i>
B	<i>Mutta</i>	<i>päste</i>	<i>meite</i>	<i>pahasta</i>
C	<i>Mutta</i>	<i>pääste</i> ¹⁶	<i>meite</i>	<i>pahasta</i>
D	<i>Mutta</i>	<i>päästä</i>	<i>meitä</i>	<i>pahasta</i>
E	<i>Mutta</i>	<i>päästä</i>	<i>pahasta</i>	
F	<i>Mutta</i>	<i>päästä</i>	<i>meitä</i>	<i>pahasta</i>
G	<i>Mutta</i>	<i>pästä</i>	<i>meitä</i>	<i>pahasta</i>
	de	megszabadít-IMP-2SG	mi-PART	gonosz-ELAT
H	<i>vaan</i>	<i>päästä</i>	<i>meidät</i>	<i>pahasta</i>
	hanem, de	megszabadít-IMP-2SG	mi-ACC	gonosz-ELAT

Ezek a szöveghelyek szinte – a *vaan* > *mutta* stilisztikai jelegű változástól és a partitivus/accusativus-használatától eltekintve – megegyeznek.

¹⁶ A **D, E, F** és **G** szövegben a *pääste*, *päästáz* és *meitä* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

13)

A	<i>Sille</i>	<i>ette</i>	<i>sinun</i>	<i>on</i>	<i>waldacunda</i>
B	<i>Sille</i>	<i>ette</i>	<i>sinun</i>	<i>ombi</i>	<i>waldakunda</i>
D	<i>Sillä</i> ¹⁷		<i>sinun</i>	<i>on</i>	<i>waldacunda</i>
	mert	hogy	te-GEN	van-IND3SG	birodalom
F	<i>Sillä</i>	<i>että</i>	<i>sinulla</i>	<i>on</i>	<i>waldacunda</i>
	mert	hogy	te-ADESS	van-IND3SG	birodalom
G	<i>Sillä</i>		<i>sinun</i>	<i>on</i>	<i>waldacunda</i>
H	<i>Sillä</i>		<i>sinun</i>	<i>on</i>	<i>valtakunta</i>
	mert	hogy	te-GEN	van-IND3SG	birodalom

A szövegekben váltakozik az egyébként ugyanazon jelentésű *sillä että* összetett kötőszó és a *sillä*.

Az **F** példában *sinulla on* szerkezet áll, míg a többiben *sinun on*-nal fejezik ki a birtokviszonyt. Ilyen kivételeknél talán a forrásanyagban szereplő Úri Ima befolyásolhatta a nyelvtani szerkezeteket.

A **B** példában kijelentő módú, egyes szám harmadik személyű létigei alakot nem *on*, hanem *ombi* alakban látjuk. A létige ősfinn alakja **oma* volt, melyről a szóvéghangzó eltűnt és az *om* > *on* változáson ment keresztül, így keletkezett a mai *on* alak. Viszont emellett a már kialakult egyszerű alakkal egy időben a régi finn nyelvben még élt az *om*+*pi* alak is, melyben a nazális zöngésítette a régi egyes szám harmadik személyű rag *p*-jét és *ombi* lett belőle (HÄKKINEN 1994: 297–298).

A *valtakuntasi* szó régi alakjairól látsd a **4.** mondat elemzését.

¹⁷ A **D**, **E**, **F** és **G** szövegben a *sillä* és *että* szavakban eredetileg az *a* betű fölött egy kis *e* betű áll, ezeket technikai okokból átírtam *ä*-re.

14)

A	<i>ia</i>	<i>woima</i>	<i>ia</i>	<i>cunnia</i>	<i>ijancaikisesta</i>	<i>ijancaikisehen</i>
	és	erő	és	tisztelet	örök-ELAT	örök-ILLAT
B	<i>ia</i>	<i>woijma</i>	<i>ia</i>	<i>cunnia</i>	<i>ijancaikisudhes</i>	
	és	erő	és	tisztelet	örökkévalóság-INESS	
D	<i>ja</i>	<i>woima</i>	<i>ja</i>	<i>cunnia</i>	<i>ijancaickisest</i>	
	és	erő	és	tisztelet	örök-ADV	
F		<i>woima</i>	<i>ja</i>	<i>cunnia</i>	<i>nijn ijancaikisesta</i>	<i>ijancaikisehen</i>
	és	erő	és	tisztelet	úgy örök-ELAT	örök-ILLAT
G	<i>ja</i>	<i>woima</i>	<i>ja</i>	<i>cunnia</i>	<i>ijancaickisest</i>	
	és	erő	és	tisztelet	örök-ELAT	
H	<i>ja</i>	<i>voima</i>	<i>ja</i>	<i>kunnia</i>	<i>iankaikkisesti</i>	
	és	erő	és	tisztelet	örök-ADV	

A 'mindörökké' szónak háromféle megfelelője van: adverbiumi forma szóvéghangzó eltánéssel (NIKKILÄ 1988: 106-109), elativusi-illativusi figura etimologica (ahol az utótagja azt a *-hen* illativusi formát őrzi, amelyből a *h* még nem tűnt el) és a **B** példában az *iankakkisuus* főnév (rövid) inessivusi alakja (LEHIKONEN–KIURU 2009: 88).

5.4. Összefoglalás

Az összehasonlított szövegek néhány következtetést engednek levonni. Nyilvánvaló különbség, hogy a Bibliából, a Lukács evangéliumából származó Miatyánkok végén nincsen doxológia. A két Lukács evangéliumbeli szöveg (**C**, **E**) több esetben is azonos a közel száz év különbség ellenére. Mindkettő a *taivahis h*-s illativust használja a **2.** sorban, a *tänäpänä* szót a **7.** sorban, az *anneme* igét a **10.** sorban. A **9.** sorban mindkettőben a *meidän* és *syndim* szavak találhatók, a **10.**-ben újra szerepel az *andexi* szó, mindkét sor a *sillä* szóval kezdődik és a *mekin caikein/caikille* szerkezet is hasonlóságot mutat. Tehát mindent egybevetve talán ennél a két szövegnél mutatható ki leginkább a hasonlóság az elemzett példák közül.

Néhány esetben az **A** és **F** példa szövege is megegyezik, holott a két szöveg nyomtatása között több mint száz év telt el. Valószínűsíthető, hogy a kontextus azonosságára vezethető vissza a hasonlóság (mindkettő ábécéskönyv és katekizmus, hasonló felépítésű művek, hasonló célból, hasonló közönségnek készültek). Ahol nem hasonlítanak vagy nem egyeznek, abban az esetben a Gezelius szövege a későbbi szövegek valamelyikével egyező. Az **A** és **F** szövegek egyeznek: a *taivasa* (**2.** sor), *lähestulkoon* (**4.** sor), *syndin* (**9.** sor), *meidän* (**9.** sor), *me*, *anneme* (**10.** sor), *kiusauxen* (**11.** sor). Továbbá a doxológia meglétében, a **13.** sorban a *sillä että* szerkezet használatában és hasonló a két szöveg figura etimológiája is a **14.** sorban. Első ránézésre talán nem oly szembetűnők ezek az egyezések, viszont sokkal több, mint a **C** és **E** pároson kívül bármelyik másik kettő szövegé.

Néhány esetben megfigyelhetjük a váltást a korábbi és később keletkező szövegek között. A határt a **D** szövegnél lehet meghúzni. Ez azt jelenti, hogy bizonyos esetekben jól látható az 1642-es Biblia és azt követő szövegek, illetve az az előtt keletkezett szövegek közötti különbség. Ilyen esetek például: a **3.** sorban a *pyhetty* és *pyhitetty* szavak közötti eltérés, az összetett *lähestulkon* és a *lähestykön* igék közötti különbség a **4.** sorban. A határt mutatja még, hogy a **6.** sorban csak az **A**, **B** és **C** példában van *on* szó. A **8.** és **10.** sorban a *leipäm* és *welgolistem* szavakban *-n* végződéses ragalak a korábbi példákban, az *-m* a későbbi szövegekben figyelhető meg. Ebben a kivételes esetben jól látjuk a rag történetének sajátos, korhoz között megjelenését, mivel a korai szövegekben a *-(n)na*, *-(n)ne*, *-(n)nä* birtokos rag és annak variánsai, szóvéghangzós alakjai teljesen általánosak voltak.

Irodalom

- AGRICOLA, Mikael 2007: *Abckiria*. Kriittinen editio. Toim. HÄKKINEN, Kaisa. SKS, Helsinki.
- HALMESVIRTA, Anssi 2002: *Finnország története*. Kossuth Lajos Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HEININEN, Simo 1999: *Mikael Agricola raamatunsuomentajana*. SKS, Helsinki.
- HÄKKINEN, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen*. WSOY, Helsinki.
- HÄKKINEN, Kaisa 2000: Suomen kirjakielen sijajärjestelmän vakiintuminen 1800-luvulla. In: PUNTTILA, Matti—JUSSILA, Raimo—SUNI, Helena (toim.), *Piipiakielestä kirjakieleksi*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskusten julkaisuja 105. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. 171–201.
- IKOLA, Osmo 1984: Suomen kielen historia. In: PAUNONEN, Heikki—RINTALA, Päivi (toim.), *Nyky-suomen rakenne ja kehitys 2*. SKS, Helsinki. 111–138.
- IKOLA, Osmo 1990: *Kielen elämää ja käyttöä*. WSOY, Helsinki.
- JUSSILA, Raimo 2000: Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. In: PUNTTILA, Matti—JUSSILA, Raimo—SUNI, Helena (toim.), *Piipiakielestä kirjakieleksi*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskusten julkaisuja 105. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. 279–292.
- KELA, Maria 1998: Heprean puoliprepositiot: käänöslainoista uskonnollisen kielen tyyli-piirteeksi In: MIELIKÄINEN, Aila—SUOHKONEN, Paavo (toim.), *Tutkielmia raamatun kielestä*. Jyväskylän Yliopisto, Jyväskylä. 35–62.
- KIRSTINÄ, Leena 2000: *Kirjallisuutemme lyhyt historia*. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki.
- KOUVUSALO, Esko—SUNI, Helena 1988: Autuahas taiuahisa. (Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* Agricolan teosten kielessä.) In: KOIVUSALO, Esko (toim.), *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. SKS, Helsinki. 111–132.
- LAASONEN, Pentti 1967: *Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri ruotsin vallan aikana*. SKS, Helsinki.

- LAASONEN, Pentti 1977: *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia*. SKS, Helsinki.
- LEHIKONEN, Laila–KIURU Silva 2009: *Kirjasuomen kehitys*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki
- LEINONEN, Markku 1998: *Johannes Gezelius vanhempi luonnonmukaisen pedagogiikan soveltajana*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- NIKKILÄ, Osmo 1988: Agricolan kieli ja teokset loppuheiton valossa. In: Esko Koivusalo (toim.), *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. SKS, Helsinki. 94–110.
- OMA MAA = LINKOMIES, Edwin (toim.): *Oma maa*. Tietokirja suomen kodeille I–XII. WSOY, Helsinki, 1958–1962.
- PIRINEN, Kauko 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. In: KOIVUSALO, Esko (toim.), *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. SKS, Helsinki. 9–24.
- RAPOLA, Martti 1947: *Johdatus suomen murteisiin*. Tietolipas 4. SKS, Helsinki.
- RAPOLA, Martti 1965: *Suomen kirjakielen historia I*. SKS, Helsinki.
- RAPOLA, Martti 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKS, Helsinki.
- RAPOLA, Martti 1968: *Vanhan kirjasuomen lukemisto*. SKS, Tampere.
- TARKIAINEN, Viljo–TARKIAINEN, Kari 1985: *Mikael Agricola* (Suomen uskonpuhdistaja). Otava, Keuruu.
- VARPIO, Yrjö–HUHTALA, Liisi 1999: Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin. In: *Suomen Kirjallisuushistoria I*. SKS, Helsinki.
- VIHONEN, Sakari 1978: *Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla*. (Kieliopillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa.) Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- ZETTERBERG, Seppo 1997: *Suomen historian pikkujättiläinen*. WSOY, Helsinki.

Internetes források:

https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/43367/p2106_se_wsi_testamentti.pdf?sequence=1

<http://s1.doria.fi/helmi/bk/rv/gezelius/fem970033/slides/abc03.html>

https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/70872/ML_1.pdf?sequence=1